

पुरातन गुरूड लामाद्वारा गरिने मृत्यु संस्कार (पय) विधि र रूपान्तरण

● पुष्प बहादुर गुरूड

पिएचडी स्कलर २०२३, लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय

लेखसार

गुरूड जातिको धार्मिक तथा सांस्कृतिक मान्यता अनुरूप विकास भएको गुरूड संस्कारको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको मृत्यु संस्कार हो। पुरातन गुरूड लामाद्वारा गरिने मृत्यु संस्कारमा प्रकृतिवाद वोन संस्कार र बौद्ध संस्कार मिश्रित रूपमा पाईन्छ। यी पुरातन लामाहरूले गर्ने वोनका तन्त्र साधना र बौद्ध उत्तरनिधि (इयाड्तेर) विधि जस्ता पुराना कर्मकाण्ड विधि र अन्तत सुखावतिमा पुऱ्याउने हालको लामाको कर्मकाण्ड होदछ्योग विधिमा रूपान्तरणको बारेमा यहाँ उल्लेख गर्न खोजिएको हो। मनाडको नार र फु तथा मुस्ताडको थाकखोलाका लामाहरूलाई आफ्नो चावैलामा मान्ने गुरूडका यी पुरातन लामाहरू हाल धेरै न्यून मात्रमा रहेको देखिन्छ। उनीहरूले गर्ने कर्मकाण्ड पनि हाल लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा लमजुडको पुरातन लामाहरूले गर्ने मृत्यु संस्कार र हाल शहर केन्द्रित गुरूडहरूलाई मध्यनजर गर्दै गोन्पा शिक्षाबाट दिक्षित लामाहरूले गर्ने छोटो विधिको इयाड्पर पय अर्घुको बारेमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ। पुरातन लामाहरूले गर्ने कर्मकाण्डमा डाँडाकाँडा सिलदोनाल्दो फलाक्ने र कतिपय प्रकृतिवाद र वोन परम्पराको प्रत्यक्ष प्रभाव स्वरूप काटमार (क्हो क्यु दिने) अभ्यास गरेको देखिन्छ। यिनीहरूले बौद्ध तन्त्र र साधनाबाट आफ्नो हिदम अनुरूप गुरूड भाषा र शैलीमा अन्तिम चरणमा डहोबर खोब गर्नुको दार्शनिक पक्ष मृतकको चित्त विज्ञानलाई सुखावतिमा पुऱ्याउने अन्तिम कर्मकाण्ड भयाडपर पोल्ने विधिलाई गुरूडकरणमा भनिएको हो। यस अध्ययनमा गुरूड संस्कार र संस्कृति अनुरूप प्रकृतिपूजक र वोन संस्कारको समिश्रणमा पुरातन गुरूड लामाले गर्ने मृत्यु संस्कारहरूमध्ये गुरूड जातिको मौलिक सांस्कारिक पक्षहरू र बौद्ध धर्मका विषयहरूबारेको अध्ययन गर्नुका साथै गुरूड संस्कार र संस्कृति अनुरूपको बौद्ध धर्म अभ्यास गर्ने गुरूड पुरातन लामाहरूको लोपोन्मुख अवस्था र बर्तमानमा रूपान्तरित नयाँ विधिबारे अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नु यस लेखको मूलसार रहेको छ।

शब्द कुन्जिका: पुरातनविधि, चावैलामा, उत्तरनिधि, हिदम, इहोबर, होदछ्योगविधि, इयाड्पर, सुखावति

पृष्ठभूमि

गुरूड जाति गण्डकी प्रदेशको अन्नपूर्ण हिमश्रृंखला वरिपरि शदिऔ देखि बसोबास गरि आईरहेको प्रमुख मुलबासी मानिन्छ। यस जातिलाई गुरूड भाषामा तमू भनिन्छ। यस जातिको आफ्नै मौलिक भाषा भेषभूषा संस्कार, संस्कृति र पहिचान रहिआएको पाइन्छ। यस जातिले बोल्ने तमू भाषा भोटबर्मेली भाषा परिवार अर्न्तगत पर्ने हुनाले तमू भाषा भोटभाषासँग धेरै नजिक रहेको देखिन्छ। गुरूड जातिको धार्मिक पहिचान भन्नु पर्दा प्रारम्भमा प्रकृति पुजक तथा बोन र भोट बौद्ध धर्मात्मवी रहेको देखिन्छ। गुरूड जातिले लामाद्वारा जीवित तथा मृत्यु संस्कार गर्नुका साथै लामाका बौद्ध पात्रोअनुरूपको विभिन्न तिथिहरूमा बौद्ध साँस्कृतिक चाडपर्व तथा विविध बौद्ध अनुष्ठान गर्ने गरेको देखिन्छ। गुरूड जातिको संस्कार तथा साँस्कृतिको विषयमा अध्ययन गर्दा साँस्कृतिक पक्षमा पछिल्लो समयमा सामाजिक अन्तरघुलनको कारणले अन्य संस्कृतिहरू समेत अपनाउने क्रम बढेको देखिन्छ भने संस्कारिक पक्ष भने यथावत तथा समयनुसार परिवर्तन सँगैको विकासको क्रममा रहेको देखिन्छ। तसर्थ यस्ता संस्कारिक पक्षहरू मध्ये मृत्यु संस्कार चाहि नयाँ परिवर्तन सँगै अविच्छिन्न अवषेशको रूपमा यथावत रहिआएको देखिन्छ। यस अध्ययनको मुल विषय गुरूड जातिका यस्ता संस्कार तथा कर्मकाण्ड गर्दै आई रहेका पुरातन गुरूड लामाहरूको अध्ययन र त्यसको वर्तमानमा रूपान्तरण विधि रहेकोले लामाद्वारा गरिने कर्मकाण्डहरूको यहाँ विशेष चर्चा गर्न खोजिएको छ।

सामान्यतया गुरूड जातिको संस्कार कर्मलाई २

भागमा विभाजन गरी हेर्न सकिन्छ। पहिलो जीवन संस्कार कर्म र दोश्रो मृत्यु संस्कार कर्म हुन। जीवन संस्कार कर्ममा मानिस जन्मे पछि मृत्यु पूर्वसम्म गरिने विविध कर्मकाण्डलाई जनाउँछ भने मृत्यु संस्कारमा मृत्यु पश्चात् मृतकको नाममा गरिने कर्मकाण्डलाई जनाउँछ। यस्ता दुई प्रकारका संस्कार कर्म अनुरूप गुरूड लामाको शास्त्र (पे) मा कर्मकाण्ड विधि उल्लेख रहेको पाइन्छ। जीवन संस्कार कर्ममा न्वारन, टप्चे, गुन्यु चोली, विवाहकर्म, धन ऐश्वर्यको पूजा देखि आयु पुजा आदि पर्दछन् भने मृत्यु संस्कार कर्मलाई पुनः २ भागमा विभाजन गरी हेर्न सकिन्छ। पहिलो दाहसंस्कार कर्म हुन् भने अर्को मृतकको नाममा पछि गरिने पितृ कार्य हुन् जसलाई पय वा अर्घु भनिन्छ। यस्ता अर्घु अर्थात् पय सामान्यतया ह्रिय, ह्रौपय, सिय र च्च्युपय गरि जम्मा ४ प्रकारका हुन्छन्। र यस्ता मृत्यु संस्कार कर्महरू लामाले गर्ने विधिमा समयावधिको आधारमा लामोमा ३ राते अर्घु र छोटोमा १ राते अर्घु गरी सम्पन्न गरिन्छ। ३ राते अर्घु गाँउघरतिर पुराना पिँढीहरूले पच्यु समेत मिसाएर कास्की स्याङजा पर्वततिर गरिरहेको पाइन्छ भने लमजुङ गोर्खातिर लामाहरूले मात्र गरिरहेको देखिन्छ। हिजोआज १ दिने वा १ राते अर्घु वा दुन्ठक झ्याङ्पर विधिबाट छोटकारीमा गरिने अर्घुको चलन बढेको पाइन्छ। यस प्रकारको १ राते अर्घु वा दुन्ठक झ्याङ्पर विधिबाट गरिने अर्घु हाल गाउँ छाडेर शहर बजारमा बसोबास गर्दै आईरहेका गुरूडहरूले नजिकको गुम्बामा गई गरिने चलन रहेको पाइन्छ। यस किसिमको गुरूड संस्काररहित विधिबाट अर्घु गर्दा समय र खर्च बचत हुनुका साथै परम्परागत विधिमा गरिने अर्घुमा चाहिने

सामाग्रीहरू समेत जुटाई रहनु नपर्ने हुनाले यो विधि हाल बढी प्रचलनमा रहेको पाईन्छ ।

क) अध्ययनको समस्या

गुरूड जातिले परम्परागत रूपमा मान्दै आइरहेको बौद्ध संस्कार तथा संस्कृतिको अध्ययनको सिलसिलामा विशेष गरि मृत्यु संस्कारलाई मुल आधारमा केन्द्रित रहेर गरिएको यस अध्ययनको मुल समस्याहरू तल बुँदागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

- १) गुरूड जातिको परम्परागत लामाहरूद्वारा गरिने मृत्यु संस्कार कर्मकाण्ड विधिहरू के के हुन् ?
- २) वर्तमानमा किन यो विधि लोपोन्मुख अवस्थामा छन् ?

३) वर्तमानमा नयाँ विधि अनुसार कसरी गरि आइरहेका छन् ?

ख) अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत विषयको मुल उद्देश्यहरूमा गुरूड जातिका परम्परागत लामाहरूले गरी आइरहेको कर्मकाण्ड विधिमा मृत्यु संस्कार विधिबारे अध्ययन गर्नुका साथै यो विधि अभ्यास परम्पराको वर्तमान अवस्था र नयाँ रूपान्तरित विधिबारेमा अध्ययन गर्नु रहेको छ ।

ग) अध्ययन विधि

यस अध्ययनको विधिमा विश्लेषणात्मक ब्याख्या विधिको अनुशरण गरिएको छ । प्रस्तुत विषय स्थलगत प्रत्यक्ष अभ्यास केन्द्रित रहेकोले वर्तमानमा केहि प्रचलनमा रहेका स्थलहरूमा

लमजुङको एक गाँउबाट प्रत्यक्ष स्थलगत अध्ययन र यस्ता विधिमा प्रयोग हुने ग्रन्थ तथा सो अनुरूप गरिने कर्मकाण्ड विधिको प्रत्यक्ष सहभागितालाई अध्ययनको प्राथमिक श्रोतको रूपमा लिईएको छ भने द्वितीय श्रोतको रूपमा यस सम्बन्धि लेखिएका विभिन्न पुस्तकहरूलाई लिइएको छ ।

घ) अध्ययनको सिमा

प्रस्तुत विषयको अध्ययन विशुद्ध गुरुङ जातिको परम्परागत लामा विधिबाट गरिने कर्मकाण्डलाई मात्र समेटिएको छ । यसको अलवा गुरुङ जातिको अन्य पुरोहितहरूबाट समेत यस्ता कर्मकाण्ड गरिने विषयलाई यहाँ समेटिएको छैन । र बर्तमानमा रूपान्तरित लामाका विधिमा छोटो रूपमा गरि आई रहेको केहि निश्चित विधीहरू

मध्ये होदछयोग विधिलाई मात्र यहाँ समेटिएको छ ।

पुरातन लामाद्वारा गरिने अर्घु विधि

तमू बौद्ध शास्त्र (पे) र तमू संस्कार (लहु) को आधारमा तमू कर्मकाण्ड विधि हिजो आजका तमू लामाहरूले नगरिरहेको अवस्थामा उक्त कर्मकाण्ड विधि वर्तमानमा कहाँ कहाँ अभ्यासमा छन् भन्ने अध्ययनको सिलसिलामा लमजुङका टूहडी मृचे लामाहरू, कास्की सिक्लेस तिरका मेघबहादुर लामा, गोर्खातिरका कृष्ण लामाको समूहहरूमा यो पुरातन विधिबाट अर्घु गर्ने परम्परा यथावत् रहेको देखिन्छ । पछिल्लो क्रममा कास्कीको पश्चिमी भेग, स्याङजा पर्वत तिरका लामाहरू जो मुस्ताङको थाकखोला आफ्नो

मूल गुरुधर मान्नेहरूले यस्ता पुरातन विधि पनि कहिलेकाही गरेता पनि पुराना पुस्ता बाँकी नरहेको र नयाँ पुस्तामा धेरै रूपान्तरण आईसकेको हुनाले यो अभ्यास कमै मात्रमा देख्न पाईन्छ। यस अध्ययनको सिलसिलामा लमजुङको पुरातन लामाहरूको कर्मकाण्ड विधिलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। यी लामाहरू निङ्मपा सम्प्रदायका हुन्। ११ निङ्मा सम्प्रदायमा पनि आ-आफ्नो गुरु परम्परा अनुसार विभिन्न देवतालाई ईष्टदेवता (हिदम) मानिन्छ। १२ यी लामाहरूले अति पुरानो उत्तरनिधि (झ्याङ्तेर) ३ विधि द्वारा गरिने कर्मकाण्ड गर्दै आएको पाइन्छ। यिनीहरू त्होर्जे फुर्व हिदम मान्दछन्। गुरुङ भाषामा मिलारेपालाई भिहलरजा पैदिव्ह्याल्दे भनिन्छ उनको तपस्यास्थल नार गाँउ

१ जगमान व्होगि लामा गुरुङ “तमुवानको ऐतिहासिक वृतान्त” २०६७।

२. यस मतमा बज्रकिल (त्होर्जे फुर्व), ह्यग्रीववज्र (तडिन त्होर्जे), यमान्तक (सिन्ज्येस्ये), षट्मुनि (थुडुप), रत्नसमुच्चय (कोन्छ्योक चि दुई) आदि ईष्टदेवता (हिदम) हरू मुख्य छन। षट्मुनि (थुडुप) मतका अनुयायहरूले आर्यवलोकितेश्वर (फाग च्यनरेसि) लाई परमभगवान (नमपर ग्याल्व) को रूपमा मान्दछन्। रत्नसमुच्चय (कोन्छ्योक चि दुई) मतका अनुयायीहरूले बज्रगुरु पद्यसम्भवकै उग्ररूप पद्यढागमरलाई ईष्टदेवता (हिदम) मान्दछन। सिंहवक्रत्रा (सेडदोडमा निङ्मा मतको शक्ति (खाँडोमा) र मानिङ गोन्पो चाहि धर्मपाल (छ्योएक्योड) हुन।

३. भोट भाषामा भ्याङ्तेर को अर्थ उत्तरनिधि हो। यसमा १०८ छ्योकाहरू हुन्छन भोटमा विकास भएको विभिन्न प्राचीन तन्त्र साधना निधिको रूपमा अभ्यासमा रहेका जतिपनि विधिहरू छन त्यसलाई भनिन्छ। यो प्राय पुरानो निङ्मा परम्पराका लामाहरूले अभ्यास गर्ने गर्दछन्। झ्याङ्तेरमा झ्यामलसिन्जी, थुडुप, ढोवाकुण्डोल, दोर्जेफुर्वा आदि पर्दछन। तमु लामाहरूले गर्ने भ्याङ्तेर विधिमा भ्यामलसिन्जी स्याङ्जा सिर्वारीतिरका लामाहरूले गर्दछन भने थुडुप डाँडाखर्क र कोल्माका लामाहरूले, ढोवाकुण्डोल घान्द्रुकका लामाहरूले, दोर्जेफुर्वा लमजुङका लामाहरूले प्राय गर्ने गर्दछन्।

मानिन्छ ४ तसर्थ नारमा गुरु दिक्षा लिन जानु पर्छ भन्ने भनाई पाइने हुनाले यिनीहरूले पुख्र्यौली गुरुका रूपमा मनाइको नार गाउँका ट्हपा लामा, छरी लामा, ऱ्हीन्चे लामा र लाटा लामाहरूलाई आफ्ना चवै लामा मान्दछन्।

१) पहिलो चरण: अर्घुको विधिवत् थालनीको तयारी
क) अर्घुको लागि व्यवस्थापन (च्होंस पा थुँब): पैडीले अर्घु गर्ने दिन हेरेपछि अर्घु थाल्नु भन्दा तीन दिन अगाडि भाइ खलक लगायत गाँउले ईष्टमित्र जम्मा भई अर्घु सम्बन्धी गर्नुपर्ने कार्यहरू जस्तै लामा बोलाउने, आस्यो, चेलिबेटी, ज्वाइँ खाद्यान्न, लत्ताकपडा आदि खटनपटन कार्यहरूको लागि सरसल्लाह गरिन्छ। यसलाई च्होंस पा थुँबा भनिन्छ। यसमा सगुन स्वरूप जाँड खाने गरिन्छ र उक्त जाँड पछिसम्म पूजाको लागि राखिन्छ।

ख) शुभ अशुभ हेर्ने (म फु तिब): अर्घुको पहिलो दिनमा पहिलो चरणमा लामा खेगीले मो फु तिब गर्दछ। यसलाई निगालोको आँखला फुटाउने भनिन्छ। यो शुभ अशुभको जोखाना हेर्ने विधि हो। कर्ताले लामालाई प्रसाद ट्होंबा सि ल्याई दिने गर्दछ र लामा खेगीले रक्सीले चोख्याउने (फु लब) गर्दछ। उक्त कार्य गर्नको लागि नाङ्लोमाथि करिब एक फिट जति लामो केही आँखला भएको तीन वटा निगालोको डण्डी, गुरु रिम्पोछेको सानो मूर्ति, बत्ति (छ्यु मि), डालोमा एक पाथी धान, आफ्नो हिदम दोर्जे फुर्वाको सानो मूर्ति राखिन्छ। प्रारम्भमा साड्सेक्याम धुपधयाँर गरी नागी छ्योए पाठ गरिन्छ र त्यसमा च्होंसी पाले फुलासि गरिन्छ र साड्सेक्याम गरी डिस्स्यु छ्योए

४. होमा थकाली (गुरुङ) “तमू गुरुङ जातिको उत्पत्ति र धर्म संस्कृति” ललितपुर २०६७।

पढेर अन्तमा लामाले घुँडा टेकी उक्त निगालोको डण्डीलाई आफ्नो पेटमा अड्याई आँसीले तानेर दुई फक्लेटो गर्दछ र भुईँमा फालिदिन्छ । तीन वटा निगालोको डण्डी चिर्दा पहिलो कर्ताको बारेमा, दोश्रो गाँउको बारेमा र तेश्रो मृतकको बारेमा शुभअशुभ हेर्ने गरिन्छ । यसरी दुई फक्लेटो भएको निगालोको डण्डी एउटा घोप्टो र अर्को उत्तानो परे शुभ मानिन्छ । दुई वटा नै उत्तानो परे ठिकठिकै दुई वटा नै घोप्टो परे अलि नखुलेको र छडके परे अति अशुभ मानिन्छ ।

मो फु तिव अर्घुको पहिलोदिन शुभअशुभ जोखाना हेर्ने जग्गेमाथि भित्तामा भुण्डाईएको थाडकाचित्रहरू क्रमशः गुरु रिन्पोछे, टहपो र पाल्देन ल्हामो

२. दोश्रो चरणः अर्घुको सुरुवात

क) कुल पूजाको लागि भेडा दिने (फैलु क्यु पिब): लामाले मो फु तिव गरि सकेपछि तीन तह

अग्लो जग्गे बनाउने र त्यसभन्दा माथि भित्तामा पाल्देन लामा, तर्होजे फुर्वा हिदम र साङ्ये च्याम्देन्दे शाक्यमुनि बुद्धको थाडका भुण्डाउने गरिन्छ । तीन तहको मण्डल अर्थात् जग्गेमा तोर्माहरू बनाएर राखिन्छ । बेलुकी फैलु पूजा गरिन्छ । उक्त पूजामा चेलीबेटीले धूप अक्षता ल्याई बाल्ने जग्गेमा ट्हीवा सि प्रसाद सजाउने गर्दछ भने उक्त जग्गेमा लामाले किलखोर बनाउने गरिन्छ । किलखोरमा १०८ वटा शिठो रौद्र तथा शान्त मुद्राको देवताहरूको फोटो अंकित थाडका टाँस्ने गर्दछ । उक्त चारपाटे किलखोरभित्र नाङ्लोमा सेतो लुगा बिछ्याई पिठो राखी उक्त पिठो माथि काठलाई चाँड पारेर राखिन्छ र हिदम सरक्येम, पाल्देन लामाका सरक्येम, कुडा सरक्येम पाठ गरी त्यहाँको सिमेभूमे नागनागिनीको पूजा (फुलसि) गरेपछि छोका छ्योए पढेर मात्र फैलु क्यु कुल पूजाको लागि भेडा छाडिन्छ । त्यतिन्जेल फैलु क्युको लागि परिवारजनले बिहानदेखि केही नखाई बसेको हुन्छ र बेलुकी (फैलु) कुल पूजा सकेर मात्र खान्छन् । यसमा भेडालाई फैलुको रूपमा छाडी भेडालाई पानीले धोई पखाली गरी मन्छाई भेडाको अगाडि थुप्रै खानेकुराहरू राख्छन् । यो बोनपू परम्पराका पच्यु व्हेब्रीको संस्कार लामाले सिकेको मान्न सकिन्छ । भेडाले उक्त खानामध्ये जुन खान्छ त्यही पितृले खाएको भन्ने गहिरो विश्वास रहेको छ । उक्त बेला आफन्तहरू पितृलाई खानाको आह्वान गरी बडो भावुक भई

५. बोन धर्म तिब्बतको पुरानो प्रकृतिवादी धर्म हो बोनको देवताहरूमध्ये समन्तभद्र (कुन दु भाङ पो) लाई भारतीय गुण विद्याअनुरूप ढालेर बौद्धधर्ममा भोक्छेन साधनामा रूपान्तरित गरेको पाइन्छ । त्यस्तै लुङ्ता धोर्ज्यो जस्ता पाँच रंगका भण्डा, तोरणहरू पनि बोन संस्कार र दर्शन अनुरूप नै बनेको मानिन्छ ।

बसेका हुन्छन् र अन्ततः भेडाले जुठो हालेपछि बाहिर लगेर काटी भेडाको रगत, अन्द्रा, मुटु र कलेजोको टुक्रा भिकेर पाल्देन लामाको (तोर्मा) पिठो मुछेर बनाएको मूर्तिमा बेरेर राखिन्छ ।६ उक्त पाल्देन लामाको तोर्मा सँगै डालोमा धान राखी त्यसमा आफ्नो ईष्टदेवता (हिदम) बज्रकिला (दोँजे फुर्वा) ले हातमा लिने हतियारहरूलाई बाँधेर तोर्मा बेरेर राखिन्छ । मावाली (आस्या) र कर्ताले क्रमशः (पितृको नाम) दफ्तर वाचन गरिन्छ ।

ख) बायो फोर्ने (बायो तिब्र): बायो भन्नाले अकाल्पनिक वा दुर्घटनाबाट मृत्यु भएमा मृतकको हंस अकुशल भई कुलपितृ डस्ने गर्दछ भन्ने मान्यता अनुसार कसैले यसको पुज्ने स्थान बनाई राखेको हुन्छ । यदि सम्बन्धित कर्ताको बायो थान छ भने बायो फोर्ने गरिन्छ । बायो पूजा सबैको गर्नुपर्छ भन्ने हुँदैन । यदि कर्ताको भाइखलकमा गर्भ तुहिएको भए यस किसिमको पूजा गर्ने गरिन्छ । यति बेला लामाले पाल्देन लहामोलाई बलि दिदा प्रयोग हुने तोर्जे सिनो रिने छ्योए (बज्रकिलाको पंचहतियार) पाठ गर्ने गरिन्छ ।

ग) मृतकको चित्त आह्वान गर्ने (न्हम्स्यो खुबा): न्हम्स्यो खुबा भनेको मृतकको सातो अर्थात् चित्त बोलाउनेलाई भनिन्छ । किलखोर भित्र हरियो

६. यस किसिमको बलि प्रथाको अभ्यासलाई बोनको अभ्यास नै भनिन्छ तर तिब्बतमा यस्ता पुरानो प्रकृतिवादी धर्म बोनको देवताहरू, ईष्ट देवताहरूलाई यसरीनै बलि दिईएतापनि यसलाई बौद्ध धर्ममा रूपान्तरण गर्दा बलिको प्रतिकको रूपमा अन्य प्रतिकात्मक रूपले गर्ने गरिन्छ । तर गुरूङ परम्परागत लामाहरूले भने यसलाई समयअनुसार परिवर्तन गर्न लगाउने गुरूसंगको सम्बन्ध भौगोलिक रूपले टाढा हुँदा टुट्न गई यस किसिमको अभ्यास नयाँ रूपान्तरण हुन नसकेको भन्न सकिन्छ ।

पातको दुना चारवटा राखेर क्रमशः पानी, दुध, जाँड, र फैलु क्यु गर्दा काटेको भेडाको पकाएको कलेजोको टुक्रा राखिन्छ । यतिबेला सुरूको च्होंसी पा र फैलु पूजा गर्दाको मुटु कलेजो, (सार क्यु) चोखो पानी, दुध राखिन्छ । यतिबेला लामाले मैले छ्योए, रिनि छ्योए र कुल छाड्ने गर्दछ । यतिबेला लामाले पाल्देन लामाको ठोच्यु कुल पाठ गरी न्हम्स्यो खुबा गरिन्छ । यसरी लामाले मृतकको चित्तलाई पाल्देन लामोको कुल छाडेर ल्याई किलखोर भित्र डहोबरमा राखेर अलाँ बनाउने कार्य पछि पहिलो अध्याय समाप्त हुन्छ ।

जगको अगाडी चारपाटे किलखोर १०८ शिठो देवताको थाङ्का पाल्देन लहामोको हतियारहरू घन, सन्यासो, धनुकाँडा, फुर्वा

घ) पितृ कार्यको सांकेतिक भण्डा गाड्ने (अलाँ राबा): न्हम्सी खुबा गरि सकेपछि अलाँ राब गर्दछ । अलाँ राब भनेको आठवटा आँखला भएको हरियो बाँसमा मृतकको नाममा चेलीबेटीले चढाएको फलफूल, ऐना भण्डाउने, माथि टुप्पामा (छिगु ट) चिप्लो हरियो पात भएको रूखको

हाँगालाई मृतकको कपालको स्वरूप दिएर छोरीचेलीले (कस) तेल लगाईदिने गर्दछन् र सेतो लुगा र पुरुष भए (हेडा) भाङ्ग्रा महिला भए (कमु) मोजेत्रो बाँसमा बाँधेर लामाको जग्गे अगाडि गाडिन्छ। यसले यहाँ अर्घु भईरहेको भन्ने संकेत गर्दछ। यतिबेला लामाले मैले छ्योए पाठ गर्दछ।

ड) मृतकको प्रतीक प्रतिमा बनाउने (ही अथवा प्ल तेबा): भोलिपल्ट बिहान सोल्स्यो पाठ गरेर साइर्सेक्यम गरी प्ल लिन जान्छ। हितेबा घर भन्दा केही पर (म्हो) ज्वाँइले मृतकको प्रतीक हि वा प्ल बनाएर लुकाई राखेको हुन्छ र लामाको जग्गेबाट लामाहरू उर्गेन हि डा७ र मुकुण्डो लगाई डहोबर (च्ट्याङ्पर) हातमा लिएर द्याङ्ग्रो झ्याली बजाउँदै ज्वाँइ भएको स्थानमा पुग्दछ। त्यहाँ लामा र ज्वाँइबीच लामो खिचातानी हुन्छ। त्होर्जे फुर्वा लिएर कुंड गर्दछ र दुःख दिने कृयाकलपको बाबजुद पनि लामाले अन्तत जितेर चेलीबेटीको समूहले टीका पैसा लगाईदिई उक्त हिल्लाई कम्बल बिछ्याई राखिन्छ। प्लमा मृतकको जीवनको स्वरूप दिई आत्मा चोख्याउने, नराम्रोबाट छुट्टाउने र मृतकको आत्मा खडा गर्न गीत शैलीमा हात यसरी बनायो, ज्यान यसरी बनायो, टाउको यसरी बनायो भन्दै मृतकको आत्मालाई फकाउँदै तिमी बस्ने ठाउँ कम्बलमा हो, चोखो ठाउँमा हो आदि भन्दै त्यहाँबाट लामा र स्थानीय भिह्रे चोंगाहरूको समूहले बडो मिठो लयमा सेर्गा गाउँदै डाँडाकाँडा देउराली भङ्ज्याड फलाक्दै लामाको पूजा स्थलमा ल्याइन्छ। यतिबेला पूजा स्थल अगाडि घरमा छोरीचेलीहरू दही र दुध लिई

७. लमजुडतिरका यी लामाहरूले गुरु पद्यसम्भवको ड्रेस उर्गेन लगाउने, टाउकोमा पञ्च बुद्ध लगाउने

स्वागतार्थ बसेका हुन्छन् र दुध दही छर्केर उक्त हि लाई फुलब गर्छन्। छोरीचेली आफन्तहरू बडो भावविहल भई रुने कराउने गर्दछन्। यसरी त्याएको प्ललाई किलखोर नजिक राखिदिन्छ। लामाले बनाई राखेको राक्षस रूपी तोर्मालाई पञ्च हतियारले हानी बध गरिन्छ र ज्वाँइले चोखो पानी छर्केर चोख्याउँछन्। त्यसपछि उक्त प्लमा लुगा लगाईदिई चेलीबेटीले कस गरी चोख्याई खाना फलफूल टक्र्याउँछन्।

च) मृतकलाई आफन्तले सम्भन्ने (खुई तेबा): यतिबेला ज्वाँइले गुरु रिम्पोछेको सानो मूर्ति टाउकोमा राखिदिई आशिर्वाचन गर्ने गर्दछन् र आफन्तजनले पैसादिएर मृतकको सुखावति बासको कामना गर्दछन्।

छ) मृतकको प्रतिमालाई लुगा लगाई दिने (कमु क्रेगी लब आस्यो प्युरि पिबा): त्यसपछि मृतकको हि अर्थात् प्लमा कमु क्रेगी महिला भए पछ्यौरी पुरुष भए फेटा योर्बेसि दिन्छन्। यसरी प्राप्त मावलीको लुगा आस्यो कोई स्योदार ओढाए पछि लामाले प्हाँसी मोन्लम पाठ गर्छन्।

ज) जिउँदो र मृत मान्छे छुट्टाउने (मेलबा फुबा): त्यसपछि लामाले ड्याल्वा छोए पाठ गरी ड्याल्वा फुवा गर्दछ। त्यसवेला १२ वटा तोर्मा बनाई ६ वटा पगरी गुथेको र ६ वटा पगरी नगुथेको ससाना तोर्मा बनाई बज्रले धकेल्ने र पल्टाउने गरिन्छ। यतिबेला लामाले ढोवाकुण्डोल गर्दछ। यसमा हिदममा चढाउने कुरा जस्तै तोर्मा चढाउने, कुनैमा (फैलु क्यु) उक्त भेडाको कलेजो चढाउने, साथै महागुरुको मूर्ति चढाउने गर्दछन्।

झ) मृतकलाई खाना आह्वान गर्ने (क्हो क्यु पिब): त्यसपछि क्हो क्यु थु क्यु दिने गरिन्छ।

यसलाई प्ले कब सै तोब पनि भनिन्छ। यसमा सबै आफान्तहरूले मृतकको नाममा खानेकुराहरू टहोँसी थाली नाइलामा राखी भेडालाई खाना खान लगाईन्छ। यतिबेला लामाले इयाल्बी छु योए वाचन गर्दछ। घरको बुहारीहरूको गर्भ तुहिएको भए उक्त कहो क्यु दिँदा प्रत्येक गर्भको लागि मसिना कुखुराको चल्लाहरू दिने गरिन्छ।

ज) मृतकको चित्त स्वरूपलाई जलाउने (इहोबर खोंब): अर्घुको अन्तिम क्षणमा मृतकको नाम लेखिएको चित्त स्वरूपको भण्डा इहोबर जलाउने गरिन्छ। इहोबर खोंबलाई भोट भाषामा च्हाड्पर जलाउने भनिन्छ। यो भोट भाषाको गुरुडकरण हो। यतिबेला लामाले मृतकको प्ल ट्रि राखेको स्थानमा उर्गेन लगाई टाउकोमा छतरी टोपी लगाई हातमा पञ्च हतियार, धनुषकाँडा, र इहोबर लिई नाच्ने र मृतकको आत्मालाई फकाउने गर्दछ। अन्तमा लामाले इहो दे खोंब पाठ गरी मृतकको नाम अंकित च्हाड्पर बत्तिमा पोलेर खरानी बनाउँछन् र उक्त खरानीलाई माटोमा मुखेर ससानो स्तुप आकारको तोर्मा (साछा) बनाई राखिन्छ। पच्युको विधिमा यसलाई सिडार खोंबद भनिन्छ यतिबेला मृतकको नाम लेखेको कागज पोलेर नामोनिसान मेटाउने गरिन्छ।

३. तेश्रो चरण: समापन (पय लिब)

मृतकको चित्त स्वरूपलाई जलाउने (इहोबर खोंब) को कार्य सकिए लगत्तै पहिलो दिनमा गाडेको भण्डा (अलाँ) ढालेर मण्डल (जग्गे) र किलखोर भत्काएर त्यहाँ मृतकको हंस बाँकी

नरहोस् भनेर लामाले उर्गेन लगाई द्याडग्रो र इयाली बजाई नाच्छ र अन्ततः अर्घु सेलाउन लैजाँदा उक्त साछा र किलखोर भत्काएपछिको सामाग्रीहरू भण्डा (अलाँ) र प्रतीक (प्ल) लिएर पश्चिम दिशापट्टि लगेर अर्घुलाई विर्सजन अथवा सेलाउने गरिन्छ।

यी माथि उल्लिखित अर्घुको चरणहरू तमु खेगीहरू लामा, पच्यु र कहेब्री तीनै वटा पुरोहितहरूले गर्ने प्रकृत्या र चरणहरू लगभग एउटै देखिन्छ तर शास्त्र वाचन गर्दा लामाले उमे लिपिमा लिपिबद्ध आफ्नो शास्त्र (पे) को धार्मिक प्रार्थना तथा तान्त्रिक विधिहरू (छोका छ्योए) वाचन गरी मृतकको चित्त विज्ञानलाई सुखावतिमा पुन्याई बिर्सजन गर्दछ भने कहेब्री र पच्युहरूले मृतकको आत्मलाई पितृलोक (सि नासा) पुन्याउन मौखिक रूपमा पे वाचन गर्दछ।

नयाँ रूपान्तरण (दुन्ठक इयाड्पर) विधि

दुन्ठक इयाड्पर भनेको भोट भाषामा दुनको अर्थ सात र दुन्ठकको अर्थ सप्ताह र इयाड्पर भनेको इयाड्को अर्थ शुद्धि र परको अर्थ नक्सा, फोटो भन्ने अर्थ लाग्छ। यसको दार्शनिक आधार खोज्ने हो भने यसको सम्बन्ध भगवान बुद्धकै दर्शन र अभ्याससँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। मानिसको मृत्यु पश्चात् स्थूल शरिरबाट च्युत भएको चित्त विज्ञानले अर्को स्थान पाउन ४९ दिन लाग्ने र सो अवधि भरिको अवस्थालाई अन्तराभव भनिन्छ, भन्ने अवधारणा भगवान बुद्ध स्वयमूले बुद्धत्व प्राप्तिको समयमा हाम्रो चित्त स्वभावको विश्लेषण

८. पच्यु ठउवा च्हाब्ली तमु “प्ये न्होर्वे ताँ- शास्त्र भित्रको कुरा” तमु पे ल्हु संघ जिल्ला कार्यसमिति रूपन्देही, २०७८।

9. Sogyal Rinpoche, edited by Patrick and Andrew Harvey, 'The Tibetan Book of Living and Dying' Rider 2002

गरि भन्नु भएको थियो। पछि कालान्तरमा विकसित विभिन्न बौद्ध सम्प्रदायहरूले आ-आफ्नो दर्शन साहित्यको विकासको क्रममा व्यापकरूपले यस अन्तराभव दर्शनको चर्चा गरेको पाइन्छ र प्रायः सबै सम्प्रदायहरूले यसलाई महत्त्वका साथ उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यसरी दुन्ठक झ्याङ्पर विधि अनुसार ४९ दिनलाई सातामा भाग गर्दा सात सात दिनको अवधिमा मानिसको चित्त विज्ञान तहगत रूपमा स्थानान्तरण हुन्छ भन्ने मान्यता अनुरूप मृतकको चित्त अर्थात् आत्माको प्रतीक उसको नाम वा फोटो सातौँ दिनमा पितृकार्यमा जलाई विसर्जन गर्ने विधि अनुरूपको पितृकार्यलाई दुन्ठक झ्याङ्पर विधि भन्ने गरिन्छ।

१) पहिलो चरण: अर्घु (पय) को दिन हेर्ने

मृतकको अर्घुको लागि उपयुक्त दिन हेर्ने लामाको पात्रो (चि) मा राम्रो जानकारी भएको लामाद्वारा उपयुक्त दिन हेरेर अर्घुको मिति तय गरिन्छ। यसको लागि एकमाना चामल वा फलफूलका साथै दस्तुर लामालाई टक्काएर दिन हेराउने गरिन्छ। लामाका पात्रो (ची) अनुसार मृतकको जुन बारमा मृत्यु भयो सोही बारमा थालनी गरे राम्रो मानिन्छ।

२) दोश्रो चरण: अर्घु थाल्ने

आवश्यक सामाग्रीमा तेल, उवाको पिठो चम्बा, चिनी/मह, फलफूल जस्ता विविध सामाग्रीहरू जम्मा गरेर लामाले पूजाको निमित्त मण्डल अर्थात् जग्गे तयार गर्ने गरिन्छ। उक्त मण्डल निर्माण विधि पनि फरक फरक हुने गर्दछ र थाङ्का पनि मण्डल अनुरूप बज्रसत्त्व, अमिताभ बुद्ध वा

लोकेश्वर कुन विधिबाट गर्ने हो सोही अनुसार थाङ्का भुण्डाइने गरिन्छ। सामान्यतया मण्डल अमिताभ बुद्धको, रौद्र, शान्त देवता शिठोको वा बज्रसत्त्वको बनाउने गर्दछ। यसमा यी देवताहरूको प्रतीक रूपमा लामाले उवा वा चम्बाको पिठोको तोर्मा कैंदु बनाएर राखिन्छ र त्यसपछि दायँबायाँ वा अगाडि एक तह तल धर्मपालको तोर्मा बनाई राखिन्छ। धर्मपाल भन्नाले महाकाललाई लिने गरिन्छ। धर्मपालको अगाडि सप्तविधान पूजाको प्रतीकको रूपमा अर्घ, पाद्य, पुष्प (माला) धूप, दीप (आलोक्य), गन्धे (अत्तर), नैवेद्य, र शब्द आदिले मनबाट पूजा गरिनुका साथै सप्तविधानोत्तर पूजामा बन्दना, पुजना, देशना, अनुमोदना, अध्येषण (अनुरोध), याचना र परिणामना १० जस्ता कृत्याको प्रतिक्रियात्मक रूपमा ७ वटा कटौरामा पानी, वरिपरि फलफूल आदि राखेर सजाइन्छ। यसपछि सुरुवातमा लामा गुरुहरूले अष्टमंगलपाठ गरी सांडसेरक्यम धुपधर्यार पूजा गरिन्छ। यो सामान्यतया पूजा गर्दा पूरा गरिने आवश्यक प्रकृत्या हुन्। यस्ता पितृकार्यहरू सामान्यतया २ प्रकारले गर्ने गरिन्छ। पहिलो होद्छ्योग १० विधिबाट र दोश्रो कोन्छ्योग चि दुई ११ साधना विधिको आधारमा गरिन्छ। होद्छ्योग अमिताभ बुद्धको साधना गर्ने पुजा विधि हो। होद् भनेको अनन्ताभ भएको अमिताभ र छ्योगा भनेको पूजा विधि हो। १२ होद्छ्योग

१०. होद्छ्योग विधि साङ्ग होपामे अर्थात् अमिताभ बुद्धको क्षेत्र सुखावति भुवनमा मृतकको चित्त चित्त विज्ञानलाई पुन्याउने विधि मानिन्छ।

११. कोन्च्यो चि दुई विधि गुरु पद्यसम्भवको निधि मानिन्छ यसमा झ्याङ्तेर विधिको समेत केही मिलाएर सजिलो तवरले बनाइएको छ।

१२ खेन्पो ड्वाङ वोशेर (अनुवाद) “होद्छ्योग” ओर्ग्यन

विधि दुन्ठक झ्याङ्पर विधि अनुरूप गरिने अर्घुमा गर्ने गरिन्छ । कोन्छ्योग चि दुई विधिमा भने त्रिरत्न समुच्चय विधिमा प्रवेशगरी त्रिमुल साधना अर्थात् गुरू देव र डाकिनीको साधनामा पदमसम्भव, दोर्जे द्रव्यो हेरूका हिदम र डाकिनी अर्थात् खाँण्डोमा एकाजटि जस्ता देवीको तन्त्र साधना गरिने हुनाले दुन्ठक झ्याङ्पर विधिमा भन्दा १ वा ३ राते अर्घुमा कोन्छ्योग चि दुई विधि अनुरूप गर्ने गरिन्छ । पूजाको विधिअनुरूप पूजा फरक फरक हुने गर्दछ ।

दुन्ठक झ्याङ्पर होद्व्योग विधिबाट गरिने हुँदा मृतकको झ्याङ्पर बनाउँदा करिब डेढ फिट जति लामो बाँसको सुइरोमा मृतकको नाम लेखी म्रही अक्षर अंकित सानो कागजको टुकामा पछाडि पट्टि शिठोको मन्त्र सुडा अंकित रहेको हुन्छ । तर परम्परागत लामाहरूले यसको साथै मृतकको प्ल अर्थात् प्रतीक समेत बनाउने गरिन्छ । यसरी सुरूमा शरणगमन गरी क्रमगत रूपमा चित्तोत्पाद, स्थान अधिष्ठान, आब्हान अर्पण, प्रशंसा साधना गरि त्यसपछि महाकाल पुजा, शिठो पुजा, गणचक्रपुजा गरि मृतकको वादोँ टोटल पाठगरि मृतकको फोटो अर्थात् झ्याङ्पर बत्तीमा मूल लामाले जलाउने गरिन्छ र अन्तमा बत्ती अर्पण, पाप देशना, गल्ती भए माफी पाउँ भनेर परिणामना पाठ गरी अन्तमा मंगलवाचन गरी कार्यक्रम समापन गरिन्छ ।

यसरी शास्त्र अनुसारको पाठ र अभ्यास गरी गरिने पूजा सबै समान किसिमकै हुन्छन् विधि मात्र केही फरक हुन्छन् र अन्ततः मृतकको झ्याङ्पर पोल्ने कार्य गरी समापन गरिने हुँदा गुरूड जातिले गर्दै आइरहेको सांस्कारिक पक्षको यसमा

शेहुपलिङ गोन्पा, दोलखा, २०२३ ।

अभ्यास गरेको देखिदैन । कर्ताहरू बेला बेलामा पूजामा सहभागी भई बत्ती बाल्ने, पाप सोधनी गर्न चरणबद्धरूपमा बेलाबेलामा ढोग्ने छ्याग गर्ने आदि कार्यमा सरिक हुने बाहेक अन्य विषयमा त्यति सरिक हुने गरिदैन । ज्वाँइ मामा चेलीको समेत खाससै भूमिका रहेको देखिदैन ।

३) तेश्रो चरण: समापन

गुरूड जातिको संस्कारमा आस्यौँ अर्थात् मावालीको भूमिका महत्वपूर्ण रहने हुँदा मर्दा मावलीले लुगाको टालो (आस्यौँ प्युरी) दिनुपर्ने हुन्छ र अन्तमा मावलीले नै कर्तालाई टीका लगाएर चोख्याइ दिन्छन् ।

यसरी अन्तमा आस्यौँले टीका लगाइ चोख्याइ सकेपछि मावालीलाई सक्दो दान समेत दिने गरिन्छ र अन्य रीचहमीहरू, ज्वाँइ आदिलाई समेत दान दिएर यस प्रकारको होईछ्योग विधिमा दुन्ठक झ्याङ्परबाट छोटकारीमा अर्घु सम्पन्न गरिन्छ ।

निष्कर्ष

अन्तमा पुरातन गुरूड लामाद्वारा गरिने कर्मकाण्डमा गुरूडको संस्कार संस्कृति भल्कने हुनाले यस्तो पुरानो विधि लमजुड र गोर्खा तिरका केही गाँउघरमा अभै अभ्यासमा रहेको देखिन्छ ।

हिजोआज यो विधिबाट गरिने (अर्घु) पित्तकार्यमा कृयाशील लामाहरूको संख्या न्यून रहेको र पुस्तान्तरण समेत हुन नसकिरहेको अवस्था भएको हुनाले यस्ता पुरानो उत्तरनिधि झ्याङ्परेर विधिको सट्टा कोन्ज्योच्युति वा होईछ्योग विधिबाट मृतकको कर्मकाण्ड गर्ने विधिको प्रचलन बढ्नाले यो विधि सजिलो त भएको छ

तर यसले गुरुडको सांस्कृतिक पहिचान नभल्कने हुनाले यो पुरातन विधिको संरक्षण गरी समय सुहाउँदो तरिकाले गुरुड जातिको सांस्कृतिक पहिचान पनि भल्कने र यसको दार्शनिक पक्ष पनि यथावत् राखी परिमार्जन गरेर अभ्यासमा ल्याउन आवश्यक देखिन्छ ।

अध्ययनका नतिजाहरू

प्रस्तुत अध्ययनको सांस्कृतिक संरक्षणको दृष्टिकोणले गुरुड समुदायमा मौलिक लामा परम्परा अभ्यास र उक्त कर्मकाण्ड विधिअनुरूपको हस्तलिखित शास्त्र एक अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा (Intangible Cultural Heritage) को रूपमा संरक्षण गर्ने आधार तयार हुन सकिन्छ । यसै गरि ब्यवहारिक शैक्षिक ज्ञान प्रणालीको रूपमा गुरुड बौद्ध परम्परा केवल धार्मिक मात्र नभई नेपालको आदिवासी बौद्ध ज्ञान प्रणाली (Indigenous Buddhist Knowledge System) भएको प्रमाणित हुन सक्छ । साथै आधुनिक युगमा पुरानो लामा परम्परालाई विस्थापित हैन पुनर्ब्याख्या र पुनरूत्थान गरि समय सुहाउँदो तवरले प्रयोगमा ल्याउँदा धर्म र गुरुड संस्कार दुबै संरक्षण तथा सम्बद्धन हुन सक्छ ।

धन्यवाद

भवतु सर्वमंगलम् ।

सन्दर्भ ग्रन्थहरू

गुरुड पुरातन लामाको कर्मकाण्ड पुजाविधिको हस्तलिखित शास्त्रहरूको संगालो “छोका छयोए” ।

गुरुड, जगमान व्होंगि लामा “तमुवानको एतिहासिक वृतान्त” २०६७ ।

तमू, पच्यु ठउवा च्हाक्ली “प्ये न्हेर्वे ताँ- शास्त्र भित्रको कुरा” तमू पे ल्हु संघ जिल्ला कार्यसमिति रूपन्देही, २०७८ ।

थकाली, होमा (गुरुड) “तमू गुरुड जातिको उत्पत्ति र धर्म संस्कृति” ललितपुर २०६७ ।

लामा, खेन्पो डवाड वोशेर, “उत्तरनिधि त्रिविधा साधनाको पुर्वाभ्यास” चावहिल काठमाडौं: २०७९ ।

लामा, खेन्पो डवाड वोशेर, “अन्तराभव श्रमण महाविमुक्ति (बर्दो थोडोल)” काठमाडौं: चौथो संस्करण, २०७९ ।

रिजाल, नारायण प्रसाद (अनुवाद) “आर्य शान्तिदेव विचरित, बोधिचर्यवतार” ब्योमकुसुम अनुवाद समिति, विशालनगर, काठमाडौं २००९ ।

लामा, खेन्पो डवाड वोशेर (अनुवाद) “होद्छयोग” ओर्ग्यन शेदुपलिङ गोन्पा, दोलखा: २०२३ ।

Rinpoche, Sogyal edited by Patrick and Andrew Harvey, The Tibetan Book of Living and Dying Rider 2002.

Das, Sarat Chandra A Tibetan English Dictionary India|:Motilal Banarasi Das, 1970.